

МИНИСТЕРСТВО ПРОСВЕЩЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ
Министерство образования Республики Тыва
Администрация муниципального района
"Бай-Тайгинский кожуун Республики Тыва"
МБОУ Кызыл-Дагская СОШ

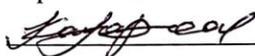
РАССМОТРЕНО

Методическим советом
школы заместитель
директора по НМР

Салчак А.Б.
Протокол №1 от «29» августа
2023 г.

СОГЛАСОВАНО

Педагог дополнительного
образования

Калдар-оол А.О.
Протокол №1
от «29» августа 2023 г.

УТВЕРЖДЕНО

Директор школы

Кочаа С.Ош
Приказ №1/11
от «01» сентября 2023 г.

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
КУРСА ВНЕУРОЧНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

«Улусчу ужурлар»

для обучающихся 5-6 классов

с. Кызыл-Даг, 2023

Тайылбыр бижик

Тыва төрөл бөлүк улус (ада-ие, хан төрөл кижилер) ажы-төлүнүн мөзү-бүдүжүн черниң географтыг туружунун болгаш агаар-бойдустун байдалына, амыдыралдың кол ажыл-агыйының аайына дүүштүр хевирлеп келген. Ооң-биле чергелештир кады болгаш кожа-хелбээ чурттап чоруур өске чоннарның культуразын база ооң тыва улустун чаңчылдары-биле дөмей азы аңгы талаларын ажы-төлүнгө көргүзүп, тайылбырлап, оларныңбиле найыралдыг болурун сургап чораан. Ынчангаш бо программаларда тываларны кижини төрөлгөтен-биле тудуш, ооң бир онзагай культуралыг чону көргүзерин автор оралдашкан.

Программаларны 12 (60) чыл эргилделиг календарына база чаш ажы-төлдүн мөзү-бүдүжүн сүзүктөп хевирлээр деп аал педагогиказының концепциязына үндөзилеп тургустунган. Ооң кол утказы – бирги назын эргилдезинге чедир уругларның мөзү-бүдүжүнүн шынарын оларның ада-иези база чоок төрөлдери тургузар. Уругларны сүзүктөп кижизидери дээрге тыва улусчу педагогикада мөзү-бүдүш кижизидилгезинин уран аргазы болуп турар болгаш улуг кижилерниң аңаа хамаарышкан дорт хүлээлгелерин айтып турар угланыышкын болур. Ону тодаргайлаарга мындыг:

- чоннун бурунгу ужурларын ажы-төлгө дамчыдар хүлээлге;
- ажы-төлдү бодунун ынакшылы-биле база бодунун үлегер-чижээнге кижизидер хүлээлге;
- ажы-төлдү сайзыралче чүткүлдүг кылдыр угаадыр хүлээлге; – бичии кижинин четпес талазын эдип-чазаар хүлээлге.

Хүлээлге бүрүзү тускай утка-шынарлыг улусчу билиглерден, амыдыралчы дуржулгандан, улусчу ужурлардан тургустунган. Уругларны сүзүктөп кижизидер чаңчылдың кол сорулгазы – бичии кижини бодунга болгаш өске кижилерге, аал-оранынга, эртем-билигге, дириг амытаннарга, кадыкшылга, бойдуска, культурага, күш-ажылга, ниитилелге эки хамаарылгалыг болурун хевирлээри.

Амгы үеде бичии уруглар чаңгыс хүннүн барык хөй үезин өөредилге болгаш немелде өөредилге черлеринге эрттирип турары-биле мөзү-бүдүш кижизидилгези өөредилгениң кол угланыышкыны болуп, БАШКЫ деп мергежилдиг кижилерниң база албан күүседир хүлээлгези болур.

5-6 класстарның программалары «Бойдус болгаш улусчу ужурлар» (5 кл), «Кижини – онзагай чаяалга» (6 класс) деп ниити темалардан тургустунган. Оларның иштики утка-шынары аңгы-аңгы тематиктиг бөлүктөргө, темаларга, оларның дидактиктиг кезектеринге чардынган. Программа бүрүзүнүн сөөлүндө «Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери», «Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери», «Шээжилээр чогаалдар», «Хыналда айтырыглар», «Ажыглаар литература» бердинген.

Үстүде айыттынган ниити темаларга дүүштүр башкының мурнунда дараазында кол сорулгалар салдынып турар:

- 1) чоннун экологтуг медреселин улустун аас болгаш амгы чогаалдарына, амгы үениң барымдааларына даянып тургаш ажы-төлгө дамчыдар (5 класс);
- 2) кижини – онзагай чаяалга деп улусчу үзел-бодалды ажы-төлгө сиңиктирер болгаш кижини деп атка төлептиг болурунга дузалажыр (6 класс).

Ажы-төлдүн назы-харын барымдаалап база кичээлдерниң практиктиг утка-шынарын бедидер сорулга - биле программаларже видеофильмнерни (оларны бо программаларга база номнарның сөзүглелдеринге дүүштүр кылган), хөгжүм база биче аас чогаал, айтырыг-харыы, бот-хыналда кичээлдерин кириген. Башкы кижини программаларны тус черниң онзагай байдалын көргүскен материалдар-биле делгемчидип ап болур. Тематиктиг планнар капсырылгада бердинген. Программаларның үезин неделяда 1 шакка хувааган.

ПРОГРАММА 5 КЛАСС

Бойдус болгаш улусчу уjurлар Амылыг бойдус.

Тема 1. Бойдус-биле кижиниң холбаазы. Тыва улустун бойдушту амылыг (дириг) деп көрүп чорааны – экологтуг медеделдин үндезини. Бойдушка хамаарышкан улусчу уjurлар – тускай тургузугтуг система. Ыры «Хамнаарак» (сөзү Степан Сарыг-оолдуу, аялгазы Алексей Чыргал-оолдуу). Хамнаарак биле кадарчының аразында хамаарылга.

«Амылыг бойдус» (фильм көрүлдези).

Тема 2. «Овааны алгаары» (аянныг номчулга кичээли). Ак - көк дээрге кыйгы салыры. Ак чажары деп езулалдын сүзүктүг утказы. Көк тудары деп езулалдын сүзүктүг утказы. Ак-көк дээрден дилег кылыры. Оваа йөрээли.

Тема 3. «Шактар оглу, Чангыс тыва!» (Салим Сүрүн-оолдун «Тывалаар кускун» деп романындан үзүндү). Эжинге чагаа. Ондар-оолдун чагаазында бот миннишкин. Чагаада Салбак-оолдун омур-хевири төрөөн чонунун дылы, чеми, хеви, сагылгалары, хам чүдүлгези, мал, өжөөн чок улусчу чаңчыл, төтчеглекчи чорук-биле харылзаштырганы. Улуг-Одагга манаг.

Ораннар дугайында.

Тема 4. Тыва улустун оран дугайында билишкени. Тыва улусчу философияда оран деп билишкин. Тос оран, оларга тыва кижиниң онзагай хамаарылгазы. Өртемчейга база чамбы-дипке чалбарыглар. Оран-таңдыга чалбарыг. Бичии уругларны оран-чурттун чечээнге дөмейлээн мактал. «Кара-Доруг дерлиг турар...» (кожамык). «Оранчаан чурттун болзун...» (йөрөөл). «Оран-делегейим, октаргай-делегейим...» (өршөөл). «Тыва улустун оран дугайында билишкени» (фильм көрүлдези).

Тема 5. «Кедергей-ле байлак оран» (Монгуш Эргептин чогаалындан үзүндү). Бызаңчының күзели. Сырбык үнү. Шимчеп турар чодур дыт. Кодан сырбыктар, оларның шимчээшкени. «Дыргак каразы дег хөөредиг чок» деп чугааның утказы. Тожу – кедергей байлак оран.

Тема 6. Үш оран дугайында. Делегей мифологиясында үш оран, оларның, чурттакчылары болгаш чагырыкчылары. Азарлар, хоорлар – Дээр чурттакчылары. Кижиниң мөчөөн соонда чурттаар ораны. Үш оран аразында харылзаалар. «Үш оран дугайында» (фильм көрүлдези).

Тема 7. Дээр дугайында. Дээр болгаш дээрлер билишкени делегей культуразында илереткени. Дээр. Дээрлер – космостун кол кезээ. Янзы – бүрү культуларда «Дээр адавыс» деп үзелди илереткени, ооң утказы. Дээрниң каъттары. Караң чүдүлгеде (шаманизм) тос дээр. Дээрге чалбарыыры, ооң ужуру. Дээрниң омур-хевири кижиниң хевинде, архитектурада илерээшкени, ооң утказы. Дээр чадаары (чалбарыг). «Дээр дугайында» (фильм көрүлдези).

Тема 8. Ай болгаш хүн дугайында. Улустун аас чогаалында ай биле хүннүн омур-хевири көргүскени. Ай биле хүннүн өгленишкениниң дугайында тоолчургу чугаа. Ай былчааның дугайында чугаалар. Тываларның ай биле хүнге хамаарылгазы. Мөңгө аржаан (тоолчургу чугаа). Ыры «Белек» (сөзү Сергей Бюрбюнүү). Чогаалчының ынаанга сунуксаан белээн уран-чечен көргүскени. Ай календары, ооң онзагай демдектери. «Ай болгаш хүн дугайында» (фильм көрүлдези).

Тема 9. Хүн дугайында. Хүн оранның кижилерге хайыразы. Хүн туттуруушкуну – шаг баскыраарының демдээ (улусчу үзел). К.К.Кудажы «Хүнге йөрөөл». Йөрөөлде хүн туттуруушкунунга хамаарышкан улусчу уjurларны илереткени. Чогаалчының хүнге хамаарышкан күзелдерин илереткени. «Хүн дугайында» (фильм көрүлдези).

Тема 10. Хүн дуртунун календары. Хүн дурту деп чүл? Хүн дуртунун бөлүктери, оларның аттары. Хүн дуртун санап эгелээри. Хүн дуртунун бөлүктериниң кезектери, оларның аттары.

Тема 11. Чайгы хүн дуртунун ажил-агый календары. Даң адып келгенин иледедир демдектер, өгнүн кыс эезиниң ижи. Инек саар үениң демдектери. Шээр мал саар үеде хүн

туружу. Малды одарладыр үениң демдээ. Малдың кидин-не оьтгаар үезиниң демдектери. Малды ырадыр кадарарының демдектери. Малды аал уунче ээлдирер үениң демдектери. Малды кодан уунче ай дээр үе. Шээр мал саар үениң демдектери. Бода мал саар үениң демдээ.

Сылдыстар дугайында.

Тема 12. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында тоолчургу чугаалар. Сылдыстарның хевирин дириг амытаннарга дөмейлээр чаңчылдар. Хеглун – буур-сылдыс (эвенклер). Сылдыс – кижиниң куьт сүнезини (индейлер). Каллисто деп чараш кыстың адыгже хуула бергениниң дугайында тоолчургу чугаа. Сылдыстар дугайында тыва улустуң тоолчургу чугаалары.

Тема 13. Надя Рушева – тыва авалыг планета. Дээрде планеталар. Планеталарга хүннүң дузазы. Чаа ажыттынган планеталарга онзагай кижилерниң аттарын тыпсыр чаңчыл. Чурукчу Надя Рушева аттыг планета. Ону тывысканының чылдагааны. *«Мальчиш-Кибальчиш» (чурук-биле ажыл. «Тыва авалыг планета» (фильм көрүлдези).*

Тема 14. Чеди-Хаан сылдыс. Тыва улустуң бурунгу чүдүлгезинде Чеди-Хаан сылдызынга чалбарыыр чаңчыл. Чеди-Хаанның сылдыстарын чылдар аттарынга дүүштүргени. Чеди-Хаан сылдызының дугайында тоол.

Чер дугайында.

Тема 15. Черниң бодарааны. Бүгү делегейниң чоннарының тоолчургу чугааларында дээр биле черниң тывылганын, оларның харылзаазын көргүскени. Чуурга дугайында бурунгу индий тоолчургу чугаа. Тыва улустуң «Кас» деп бурунгу тоолчургу чугаазында черниң тывылган чылдагааны. Буддизмде черниң тывылганының дугайында тоолчургу чугаа. Делегей культуразында черге хамаарышкан ниити болгаш аңгы чаңчылдар. Черге йөрээл (К.К.Кудажы). *Ыры «Бай-ла Тайгам» (сөзү Леонид Чадамбаны, аялгазы улустуу. Клип.)*

Тема 16. Делегей ыяжы. Делегей ыяжы деп билиишкинниң тывылган чылдагааны. Делегей ыяжының хевирлери. Ортаакы вектер үезинде делегей ыяжының утказын тодарадып турганы. Кижини төрөлгөтөн биле делегей ыяжының омур-хевириниң (тургузуунуң) дөмейлешкээ. Аңгы-аңгы чоннарның сүзүктүг ыяштары: хадың, бамбук, дуб, шиви, артыш. *«Делегей ыяжы» (фильм көрүлдези).*

Тема 17. Тыва улустуң сүзүктүг ыяштары. Хам дыт – ааскежиктиң ыяжы. Хам дыттың хевирини. Тел ыяш. Тел ыяштың онзагай байдалы. Тел ыяштан кыс улустуң кежик дилээр утказы. Бай ыяш, оон онзагай байдалы база оон кежик дилээр утказы. *«Ыяшка тыва улустуң хамаарылгазы» (фильм көрүлдези).*

Тема 18. Онзагай чадаң үнүштер. Тыва улуста езулал кылырынга ажыглаар чадаң үнүштер: артыш, шаанак, шеңне, оргаадай. Артыш, артыштың хевирлери болгаш оларның онзагай демдектери. Шаанак, ону улусчу эмнээшкинге ажыглаары. Шеңне, шеңненниң эм шынары. Шеңне дугайында тоолчургу чугаа. Оргаадай – ховар эм үнүш. Оон дүрзүзү. Оргаадайны чалап алырының уjurлары. Оргаадай казарда чалбарыг. *«Чадаң үнүштер» (фильм көрүлдези). Ыры «Шеңне чечээ» (сөзү болгаш аялгазы Каадыр-оол Бегзини).*

Даштар – төөгүнүң херечилери

Тема 19. Төрээн черим даштары. Даштарда төрээн черниң (чурттун), өг-бүлениң, төрөл бөлүк улустуң, кижиниң амы-хуу чуртталгазының сүзүктөриниң илерээшкини. Самылыгының чүрээ – чер бөмбүрзээниң бир кезээниң төвү. Уjurлуг даштар, оларның бөлүктери болгаш утказы. *«Төрээн черим даштары» (фильм көрүлдези).*

Тема 20. Төөгү-тураскаал даштары. Кижини дүрзүлүг көжээлер. Хаяларда дүрзүлөр (чуруктар). Дашта ойган бижимелдер. Күлтегинге тураскааткан Улуг бижикте «мерген сөстү сиилбээн көжээ база даш сиилбикчилериниң» дугайында медээ. Тураскаал даштарда чоннуң амыдыралының илерээшкини. *«Элбер-самдар чонну хептиг кылдым...» (Улуг бижиктен үзүндү). «Төөгү-тураскаал даштары» (фильм көрүлдези).*

Тема 21. Чурт-девискээр даштары. Кандыг-бир девискээрниң боду бүткен онзагай хая-даштыг даглары, оларга чоннуң сүзүктүг хамаарылгазы. Теве-Хая, ооң онзагайы (Сүт-Хөл кожуун). Хайыракан даа, ооң онзагайы (Улуг-Хем кожуун). Үттүг-Хая, ооң онзагайы (Барыын-Хемчик кожуун). Ужурлуг даштар, оларга чоннуң сүзүктүг хамаарылгазы. Самыылыгының чүрээ, ооң онзагайы (Кызыл хоорай). Чараш-Даштыг хем (Тожу кожуун), ооң онзагайы. Оваалар, оваа даштарының сүзүктүг утказы. Тываның улуг оваалары (Он-Кум, Адар-Төш, Калдак-Хамар). «*Чурт-девискээр даштары*» (фильм көрүлдези).

Тема 22. Ойнаар даштар. Сайзанаң даштары, оларның мал ажылажылы, өг-биле холбаазы. Сайзанаң даштарын чыыры. Сайзанаң даштарының хемчээли, хевири, өң-чүзүнү. Бода мал даштары шилиири. Шээр мал даштарын шилиири. Хересел даштарын шилиири. Көдүрер даш – мөөрей дажы. Уруглар сайзанаан хүндүлээри. Көдүрер дашты хүндүлээрининң ужуру. «*Ойнаар даштар*» (фильм көрүлдези). «*Суг даштары*» (фильм көрүлдези)

Тема 23. Каасталга даштары. Тывага нептерээн каасталга даштары. Кыс кижининң даш-биле каастаан хуу эдилелдери. Эр кижининң даш-биле каастаан хуу херекселдери, эдилелдери. Каасталга даштарынга камныг, хүндүткелдиг болуру. «Аът бажы дег алдын болгаш бөрү бажы дег мөңгүн» дугайында тоолчургу чугаалар, ооң утказы. «*Каасталга даштары*» (фильм көрүлдези).

Тема 24. Чонар даш. Чонар даш (агальтматолит) – тыва чоннуң бир байлаа. Чонар даштың чыдар чери, ооң шынары. Чонар даш уран-чүүлү, ооң ужур-утказы. Дириг амытаннар – чонар даш уран чүүлүнүн кол темазы. Чонар даштың школалары. Тываның сураглыг даш чонукчулары. «Оран өө» (ус шевер Владимир Салчактың ажылы), ооң сүзүктүг утказы. «*Чонар даш*» (фильм көрүлдези).

Тема 25. Хуваанак – төлге дажы. Хуваанак даштары, оларны чыырының ужуру. Хуваанак деп сөстүң утказы. Хуваанактың терминнери. Хуваанак төлгезининң өске чоннарда нептерээни. «*Төлге даштары*» (фильм көрүлдези).

Арт-сын болгаш таңды дугайында

Тема 26. Арт – чернинң бедии. Тыва культурада арт ажары деп билиишкин. Тывада улуг арттар. Артка хамаарышкан бурунгу ужурлар. «Арт-сын ажып келдим...», «Аржай-буурул Саяным, өршээ ... » (чалбарыглар). «*Арт-сынга хамаарышкан бурунгу билиишкиннер*» (фильм көрүлдези)

Тема 27. Ыдыктыг тос таңды. Тос– ыдыктыг сан, ооң утказы. Тываның тос кол таңдызы, оларның аттары, турар кожууннары.

Суг – бойдустан онзагай чаялгазы

Тема 28. Суг – бүгүдениң үндезини. Суг дугайында тоолчургу чугаалар. Саян-Алтайның түрк дылдыг чоннарының ийи өдүрек дугайында тоолчургу чугаазы. Тыва улустуң Кас дугайында тоолчургу чугаазы (катаптаашкын). Суг ээлери, оларның омур-хевири. «*Ырла, Хемчик*» (сөзү Салим Сүрүң – оолдуу, аялгазы Альберт Тановтуу). Хем чалгыы - чадаган хылдары, саарыг – ыр, оларның бот-боттарының аразында холбаазы. «*Суг дугайында*» (фильм көрүлдези).

Тема 29. Аржаан. Аржаан деп сөстүң утказы. Тыва чонда аржааннаар чаңчыл, ооң ужуру. Аржаан чалаары. Аржаан ужурлары. «Өршээ, хайыракан..?» (аржаанга чалбарыг). «Човулаңым чоттуң...» (аржаанга четтиргенин илередири). «*Аржаан ээзи*» (чурук-биле ажыл). «*Аржаан*» (фильм көрүлдези).

Тема 30. «Сугга йөрээл» (К.К. Кудажы). Тыва кижининң арыг сугга хамаарыштыр сагыыр ужурлары. Чогаалчының чагыы. «Ойт, хемим, КараЧаатым... (хем-суг кежерде чалбарыг).

Ожукта от – амыдыралдың дөзү

Тема 31. От дугайында тоолчургу чугаалар. Отту янзы-бүрү чоннарның тоолчургу чугааларында көргүскени. Австралийжи тоолда оттуң кижилер холунга кирип келген

төөгүзү. Олимпиге (бурганнар ораны) отту ажыглап турганы, ооң черде кижилер холунга кирип келгени (грек тоолчургу чугаа). Отка чүдүүр чоруктуң тывылганы.

Тема 32. От чаячы (тожу тываларының чаңчылдары). Тыва чоннуң культуразында отту чаячы деп тодараткан ужуру. Отка хамаарышкан чаагай чаңчылдар. От ээзи, аңаа хамаарылган үнер чылдагааннар. «От ээзи» (чурук-биле ажыл). «Отка чүдүүр чорук» (фильм көрүлдөзү)

Тема 33. Отка йөрээл (К.К. Кудажы). Йөрээлде аңгы-аңгы чоннарның отка хамаарышкан тодарадылгалары. Тыва улустуң одага хамаарышкан үлегер домааның утказы. Чем үстүн отче чалаары. «Өлден арттар, өрттен артпас» деп үлегер домактың утказы. «От-көс-биле ойнавас!» деп чагыгның чылдагааннары. Чогаалчының йөрээли.

Тема 34. Бойдус – мээң чуртталгамда (түннел кичээл).

Өөреникчилерниң угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- амылыг (дириг) бойдус, ооң үндезини;
- тыва улусчу философияда оран деп билиишкин, ооң ужур-утказы;
- делегей культуразында «Дээр адавыс» деп үзелдин илерээшкини, ооң утказы;
- хүн дуртунуң календары – улусчу билигнин курлавыры;
- сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүң дугайында улусчу билиглер;
- дээрде планеталар, оларга хүннүн хүннүн дузазы. Чаа ажыттынган планеталарга онзагай кижилерниң аттарын тыпсыр чаңчыл;
- делегей ыяжы деп билиишкинниң тывылган чылдагааны;
- даштар – төөгүнүн херечилери деп билиишкин;
- агальтматолит (чоңар даш) – тыва чоннуң бир байлаа;
- арт ажары деп билиишкин;
- тос деп санның утказы;
- аржаан деп сөстүн утказы. Тыва чонда аржааннаар чаңчыл, ооң ужуру;
- тыва чоннуң культуразында отту чаячы деп тодараткан ужуру.

Өөреникчилерниң албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- ак чажары, ооң сүзүктүг утказы;
- көк тудары, ооң сүзүктүг утказы;
- төтчеглекчи чорук, ооң утказы;
- үш оран, оларның аттары, чурттакчылары;
- караң чүдүлгедө (шаманизмде) тос дээр, оларның аттары;
- Дээрге чалбарыыры, ооң ужуру;
- хүн дуртунуң календары, бөлүктери, оларның аттары. Хүн дуртун санап эгелээри;
- хүн дуртунуң бөлүктериниң кезектери, оларның аттары;
- чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый календары (үелери, демдектери);
- тыва авалыг планета;
- Чеди-Хаан сылдыс, ону улусчу календарь езугаар саналгазы;
- черниң тывылганының дугайында улусчу база шажынчы үзелбодалдар;
- делегей ыяжы, ооң утказы, хевирлери. Аңгы-аңгы чоннарның сүзүктүг ыяштарының аттары;
- тыва улустуң сүзүктүг ыяштары, аттары, ужур-утказы;
- онзагай чадаң үнүштер, оларның аттары, онзагай демдектери, ажыглалы;
- ужурлуг даштар, оларның бөлүктери болгаш утказы;
- Самылыгның чүрээ, турар чери, чончу утказы;

- Тываның боду бүткен онзагай хая-даштыг даглары, оларның аттары, турар чери, оларга чоннуң сүзүктүг хамаарылгазы;
- сайзанақ даштары, ооң утказы, малчын амыдырал-биле холбаазы, хемчээли, хевири, өңчүзүнү;
- кыс кижиниң даш-биле каастаан хуу эдилелдери, ооң аттары;
- эр кижиниң даш-биле каастаан хуу херекселдери, эдилелдери;
- чонар даш уран чүүлүнүң темалары. Чонар даштың школалары. Тываның сураглыг даш чонукчулары.
- хуваанақ даштары, ооң тодарадылгазы, чыырының ужуру. Хуваанақтың терминнери;
- Тывада улуг арттар, оларның аттары, турар кожууну;
- Тываның тос кол тандызы, оларның аттары, турар кожууннары;
- суг ээлери, оларның омур-хевири;
- аржаан ужурулары;
- тожу тываларының отка хамаарышкан чаңчылдары.

6 КЛАСС

Кижиниң онзагай чаяалга

Мен Кижини мен

Тема 1. Кижиниң чаяалгазы. Кижиниң төрүттүнери, ооң алызындан өңчүзү. Кижиниң үш кол дойу база беш чаяаны. Езулуг кижиниң болурунун шын оруктары. Кижиниң сагынгыры, ону хевирлээри. «Шинчилекчи» карактар – угаан үүжези, кижиниң дузалакчызы. Шын эвес оруктун уржуктары. «Сурун атты хайырлаан-дыр» (фильм көрүлдези). «Кижиниң бойдустан дээди чаяалгазы» (фильм көрүлдези).

Тема 2. Кижиниң угааны. Угаан– кижиниң каазы, күчүзү. Уйгу хавы, ооң уржуктары. Угаан ажылы. Угаан ажылы болгаш күш-ажыл, оларның чарылбас ужуру. «Кижиниң боору, бүзүрөп көр, эң-берге» (Антон Күжүгет. Шүлүктен үзүндү).

Тема 3. Угаан хавы. «Шугум чазаарының мурнунда шыгаар, шуугаар бетинде боданыр». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Угаан хавы, ооң ажык-дузаны, кедизи. Угаан биле сагыштың кады ажылдажылгазы. Анализ, ооң утказы. Деңнелге, ооң утказы. Классификация, ооң утказы. Система, ооң утказы. Угаан- ажылының сайзыралының илерээшкини.

Тема 4. Назын эргилдези. «Аът болуру кунундан, кижиниң болуру чажындан». Үлегер домактың сүзүктүг утказы. Чыл эргилдези, ооң утказы. Назын эргилдези, ооң утказы. Назын эргилдезинде октаргай шылгалдазы, ооң утказы. Назын моонданың утказы. «Кыс болган» база «эр болган» назын, ооң уржуктары. «Ада чагыы» (Ч. Чап. Шүлүк.). «Назын эргилдезиниң шылгалдазы» (фильм көрүлдези).

Кижиниң сагышы

Тема 5. Сагыш культуразы. Сагыш культуразы – кижиниң иштиги оран-делегейиниң чуруму. Сагыш дугайында чамдык чоннарның мерген чугаалары. Сагыш дугайында тыва чоннуң үлегер домактары, оларның утказы. Сагышка кире дүжер чүүлдер. Надя Рушеваның сагышының онзагай илерээшкини. Сагыш дүвүрели. «Сагыш культуразы» (фильм көрүлдези).

Тема 6. Ак болгаш кара сагыш дугайында улусчу билишчинер. Кижиниң экизи, ооң тодарадылгазы. Йөрээл – ак орукче кыйгы. Онзагай чаяанның кижилерниң салдары. Кара сагыш. Кара сагыштың кижилерниң бөлүктери, оларның хоразы. Тыва культурада эки чүүлдү сүт-биле холбаштырар чаңчыл. Ак сеткилдиг кижиниң – дээди үнелел. Онзагай сагыштың кижилер. «Сагыш культуразы. Ак болгаш кара сагыш дугайында» (фильм көрүлдезиниң уланчызы).

Тема 7. Номчулга кичээли. «Кара чөңгү» (В. Серен-оол. Шүлүк). Кара чөңгү (чөңгээ) – ондагайлыг ера, кемниг херек. Кара чөңгүнүн уржуктары. «Эдилээни мөңгүн болзун..!» (йөрөөл).

Тема 8. Канчаар сен? (бот- хыналда кичээли). «Боданганы ботка херек» деп үлегер домактын сүзүктүг утказы. «Кылдынмаан онаалга». «Ашка хавы». «Хыналда ажылда». «Кичээл». «Бузук соңга». «Тенек оолдар». Товарылгаларнын амы-хууда база коллективтиг сайгарылгазы.

Тема 9. Сагыш эргилдези. «Сагышка сап шыгжавас, бодалга бок шыгжавас». Үлегер домактын сүзүктүг утказы. Сагыш эргилдези, ооң дугайында тыва чоннун бурунгу үзел–бодалдары. «Акка ак, бакка баьк улажыр», үлегер домактын утказы. Сагыштын ээзинге эргилип кээри.

Сагыш арыглаары. «Бук» (тоолчургу чугаа). «*Сагыш эргилдези*» (фильм көрүлдөзи).

Тема 10. Сагыш маңы. Сагыш маңы, ооң шынары. Сагыш маңынын эргиир девискээрлери. Сагыштан үнер омур-хевирлер. Сагыш маңынын кижиден хамаарылгазы. Сагыш маңын башкарып өөрениринин коопалары. Шүлүк «Шолбан сылдыс аразында...» (М.Б. Кенин-Лопсан). «*Сагыш маңы*» (фильм көрүлдөзи).

Тема 11. Сагыш аптары. «Эргээ өөрениринден, бергээ өөрөн». Үлегер домактын сүзүктүг утказы. Кижинин кандыг-бир чүүлдү сагыжынга арттырып алыр чаяны. Сагынгыр кижилер, оларнын чижээ. Сагынгыр болурунун чамдык аргалары. Ыры «Дагларым» (сөзү Александр Даржайны, аялгазы Ростислав Кенделбильдии Интернет четкизинден дыңнаар. Клип.). «*Сагыш аптары*» (фильм көрүлдөзи).

Тема 12. Күш-ажыл болгаш сагыш. «Кижикара дерин төп чорааш чүве чедип алыр». Чагыгнын сүзүктүг утказы. Сагыш-биле кылган ажылдын кижинин күзели, угааны, холдары-биле харылзаазы, аңаа кижинин бодунун хамаарылгазы. Мергежил шилип алырынын баштайгы базымнары. «*Күш-ажыл болгаш сагыш*» (фильм көрүлдөзи).

Тема 13. Номчулга кичээли. «Ажыл» (Антон Үержаа. Шүлүк). С. Сүрүн-оол. Кижинин намдары (Тоожудан үзүндү).

Тема 14. «Чааскаан олургаш, сагыжын шинчиле» (бот-хыналда кичээли). Болушкуннар сайгарылгазы («Билдингирим кончуг», «Эки талам», «Бөгүн», «Онаалга», «Кино шагы», «Чугула херек», «Гитара», «Эштерим»). Бот – анализ.

Кижинин иштики делегейи

Тема 15. Кижинин октаргайы. Кижикара – бичии октаргай (микрокосм). Тыва улустун кижикара дугайында концепциясында (кол үзел-бодалында) кижинин октаргайын онзалап көрүп турары. Кижинин октаргайынын тургузуу: сагыш, хей-аьт, сүлдө, хаяа, сус, куьт. «Салымынын кавайы» (Мария Күжүгөт. Шүлүк.). «*Кижинин октаргайы*» (фильм көрүлдөзи).

Тема 16. Кижинин хаяазы. Хүн хаяазы (даң хаяазы, кежээки хаяа), ооң көдээ амыдырал-биле холбаазы. Аал хаяазы (кодан, өг хаяазы), ооң утказы. Төрөл – бөлүк улустун хаяазы, ооң умур-утказы. Хаяанын шынары: быжыг хаяа, кадыг хаяа, чидиг хаяа, кошкак хаяа. Кижинин бот – хаяазы, ооң умур-утказы. Тыва улустун чогаалдарында бедик хаяалыг кижилерни көргүскени. Ыдык кижилерни (бурганнарны) хаяалыг (ореол, аура) кылдыр чуруур чаңчыл.

Тема 17. Номчулга кичээли. Танды ээзи даңгына (тоолчургу чугаа). Танды ээзи – кыс кижикара. Дийн үези. Улуг өг. А. Хүн херелдиг чараш кыс. Аңчынын дилээн даңгынанын күүсеткени. Кырганнарнын чагыгы, ооң сүзүктүг утказы. *Ай-Хүн херелдиг Алдын-Даңгына* (чурук-биле ажыл).

Тема 18. Кижинин хей-аьды. Тываларнын бурунгу чүдүлгезинде хей-аьт дугайында кол үзел - бодал. Буддизмде хей-аьтты тайылбырлап турары. Хей-аьт – кижинин бодунун ындыкы (иштики) тура-соруу, күжү. Бедик хей-аьт. Чавыс хей-аьт. Хей-аьт бедидеринин бот-аргалары. «Хей-аьт көдүрүлгөш» деп домактын утказы. Бот тура-сорукун хей-аьтка хамаарылгазы. Хей-аьт бедидеринин аргалары: кызымаккай

күш-ажыл, быжыг тура-сорук, амыдыралче чүткүл, күш-дамыр сайзырадылгазы. «*Кижиниң хей-аъды*» (фильм көрүлдөзү).

Тема 19. Кижиниң хей - сүлдөзү. Сүлдө – ыдык демдек. Кижиниң хей-сүлдөзү, ооң чурт демдээндөн ылгалы. Хей-сүлдөниң туружу, ооң кижиден хамаарылгазы. Бедик сүлдө, ооң утказы. Чавыс сүлдө, ооң утказы. «*Кижиниң сүлдөзү*» (фильм көрүлдөзү). Ыры «*Ынакшылдың сүлдөзү*» (сөзү болгаш аялгазы И. Бадрааны. Клип.).

Тема 20. Номчулга кичээли. Э.Мижит «Хей-сүлдө» (шүлүк). Хейсүлдөниң омур-хевирин шүлүктө көргүскени. Күлтегинге тураскааткан улуг бижик (үзүндү). Чоннуң сүлдөзүн каган кижиниң бедиткен оруктары.

Тема 21. Кижиниң сузу. Тываларның үзел-бодалында уруг сузу, аал сузу, төрөл сузу, чурт сузу деп билишकिनер, оларның утказы. Кижиниң сузу. Сус – кижиниң мага-бодунуң, сагыш-сеткилиниң байдалы (Ч.Чап). Кижиниң сузун илередир улусчу тодарадылгалар. Сус бастыганда ооң арын-шырайга илереп кээри. Сус ышкынмазының аргалары. «Буян-кежик» (тоолчургу чугаа). Ажы-төл – ачылыг буянның эргилдөзү. «*Кижиниң сузу*» (фильм көрүлдөзү)

Тема 22. Бот-ажыл кичээли. Домакты төндүр бижири. «Чүнү канчаар сен?» деп айтырыгга бижип харыылаары («Эрбенниг сөс...», «Ашкадан берем...», «Четпес тала», «Бузулган көрүнчүк»).

Тема 23. Куът дугайында улусчу үзел-бодалдар. Түрк чоннарның куът дугайында тодарадылгазы (алтайлар, телеуттар, сахалар). Эр кижиниң куъду. Үш куът. Кижиниң куъдунуң шынары. Коргуушкун – куът ойлаарының кол чылдагааны. Уруг куъду. Куът – кижиниң кызыл тынының чаякчызы. «Тос домактыг кижини» (тоолчургу чугаа). Кижини биле куът-сустуң хамаарылгазы. «*Куът дугайында*» (фильм көрүлдөзү).

Кадыкшыл – кижиниң байлаа

Тема 24. Мага-бот дадыктырарының улусчу аргалары. Камгалалдыг мага-бот. Тываның агаар-бойдузунуң байдалы. Көшкүн амыдыралдың хоойлузу. Кижиниң төрүттүнери, ону ажаап-тежээр аргалар. Чажындан мага-бот дадыктырары. Аржааннары – бурунгу чаңчыл. Аржаанга каксып эмненири. «*Мага-бот ужурлары*» (фильм көрүлдөзү). «*Тывам*» (Монгуш Өлчей-оол. Шүлүк. Клип.).

Тема 25. Банялаары. Банялаары – мага-бот дадыктырарының бир улусчу аргазы. Делегейде нептереңгей банялар. Баняның чамдык чоннарда омур-хевирин. Буска олураары. Мөөң будук – биле шаптаныры. Соок суг-биле саартынары. «Кадык мага-ботта бедик хей-аът бар» деп чугааның сүзүктүг утказы. Өг-бүлөниң, ниитилелдин сайзыралының кадыкшылдан хамаарылгазы.

Тема 26. Улуг уйгу уржуктары. Кижиниң чаңчыккан чүүлдери, оларның чижектери. Улуг уйгу – тура, күштүг аза. Улуг уйгунуң уржуктары. *Ховар кежик* (Монгуш Өлчей-оол. Шүлүк). Ховар кежикке хамааржыр чүүлдер: кижини болуп төрүттүнери, салым-чаяан. Ховар кежикке хумага чок хамаарылганың уржуктары. «*Улуг уйгу уржуктары*» (фильм көрүлдөзү).

Этикет

Тема 27. Ниити ужурлар (этикет). Этикет – ниити сагыыр дүрүм. Этикетче кирип турар чүүлдер. Национал этикет, ооң ужур-утказы. Янзыбүрү чоннар аразында ниити болгаш аңгы ужурлар. Албан-херек ужурлары. Бурунгу Римге база орус күрүнеге керээ чарар ужурлар. Тыва культурада ужурлар сагылгазы, ооң европа культуразындан ылгалып турар талалары.

Тема 28. Кижиниң шимчениглери болгаш үнү. Шимчениглер биле үннүң харылзаазы. Таарымча чок шимчениглер болгаш үннер. Чугаа аяны, ооң утказы. Карак көрүжүнүң янзы-бүрү чоннарда илерээшкени, оларның аразында ылгалы. Тыва чоннуң карактар дугайында тодарадылгалары. Кижиниң хүлүмзүрүү.

Национал бот-медерел (түннел кичээлдер).

Тема 29. Мен тыва мен (Ч.Доржунуу-биле). Тывалар – эрткен төөгүлүг, амыдыралдыг, келир үелиг бурун чон. Дыл – национал бот меделердин дириг херечизи. Субудай маадыр – тулган подководчу уранхаай. Сэнгэл тывалары. Ырының сагыш-сеткилди хайныктырып, хейаьтты көдүрүп кээри.

Тема 30. Төрел-аймак харылзаалар (С. Шойгунуу-биле). СаянАлтай сыннары – тыва чоннуң төрөөн чурту. Ооң херечилери. Тыва кижиги, тывалар, тыва чон, уранхаайлар деп аттар – тыва чоннуң бот меделеринин илерээшкини. Тыва чоннуң аймактары, төрел бөлүктери – дириг төөгү. «Ал ботту дыштандыраар дээнимден...» (Э. Мижит. Шүлүк).

Тема 31. Ыры кичээли. Ыры «Чырык күзел» (сөзү Е.Танованы, аялгазы А.Тановтуу). Ырының сөзүглелинде күзелдин шынарын көргүскени, ооң боттаныр оруун айытканы. Тываның сүзүктүг ырызы «Мен тыва мен» (Баянцагаан оглу Өвекей, Оңбаяр оглу Каң-төмөр).

Өөреникчилернин угаап билир ужурлуг чүүлдери:

- кижиги дээрге бойдустуң дээди чаяалгазы;
- амыдыралдың шын эвес оруктары;
- угаан биле сагыштын кады ажылдажылгазы, сайзыралының илерээшкини;
- назын эргилдези;
- «кыс болган» база «эр болган» назын, ооң ужур-утказы;
- сагыш культуразы;
- бот- хыналда;
- сагыш эргилдези;
- сагыш маңы, ооң эргиир девискээрлери;
- сагыш аптаразы;
- күш-ажыл болгаш сагыш;
- мергежил (профессия), ооң кижинин амыдыралынга ажык-дузазы;
- кижинин октаргайы (микросом);
- кадык мага-бот, ооң кижиге (өг-бүлеге, чонга, күрүнеге) үнези;
- улуг уйгу, ооң уржуктары;
- этикет, ооң үнези;
- мен тыва мен деп бот меделер; – тыва чоннуң аймактары;
- төрел бөлүк улустар.

Өөреникчилернин албан билир (адап, айтып, танып, кылып, чугаалап, илередип) ужурлуг чүүлдери:

- кижиги дээрге бойдустуң дээди чаяалгазы;
- амыдыралдың шын эвес оруктары;
- угаан биле сагыштын кады ажылдажылгазы, оларның сайзыралының илерээшкини;
- кижинин төрүмелинден өнчүзү;
- кижинин үш кол дойу, оларның аттары;
- кижинин беш чаяаны, ооң утказы;
- назын эргилдези, ону улусчу календарь езугаар санаары;
- назын эргилдезинде октаргай шылгалдазы, ооң утказы;
- сагыш культуразы, ооң тодарадылгазы;
- сагыш дугайында чамдык чоннарның мерген чугаалары;
- сагыш дугайында тыва чоннуң үлегер домактары, оларның утказы;
- Надя Рушева, ооң сагыжының онзагай илерээшкини;
- ак сагыштыг кижиги, ооң шынарлары;

- кара сагыштыг кижиге, ооң илерээшкини;
- кара чөңгү (чөңгээ), ооң тодарадылгазы;
- сагыш эргилдези, ооң дугайында тыва чоннуң бурунгу үзел– бодалдары;
- сагыш маңы, ооң кижиден хамаарылгазы;
- сагыш аптаразы, ооң үүжези;
- мергежил шилип алырының баштайгы базымнары;
- кижиниң октаргайы (микрокосм), ооң тургузуу;
- мага-бот дадыктырарының улусчу аргалары;
- ниити ужурлар (этикет)ынаар кирип турар чүүлдер;
- тыва культурада ужурлар сагылгазы, ооң европа культуразындан ылгалып турар талалары;
- мен тыва мен деп бот медреселдин дириг херечилери; – тыва чоннуң аймактары, оларның чурттап турар девискээрлери;
- чаңгыс черде төрөл бөлүк улус.

Календар-тематиктиг план (5класс).
Ниити темазы: Бойдус болгаш улусчу ужурлар.

Темалары	Шагы	Эртирер хуну	
		план	факт
Амылыг бойдус. Тема 1. Бойдус-биле кижиниң холбаазы.	1	05.09	
Тема 2. Овааны алгаары.	1	12.09	
Тема 3. С.Сүрүң-оол. Шактар оглу, Чаңгыс тыва..! (Тывалаар кускун деп романдан үзүндү).	1	19.09	
Тема 4. Тыва улустуң оран дугайында билиишкени.	1	26.09	
Тема 5. Монгуш Э. Кедергей-ле байлак оран (чогаалдан үзүндү).	1	03.10	
Ораннар дугайында. Тема 6. Үш оран дугайында.	1	10.10	
Тема 7. Дээр дугайында.	1	17.10	
Тема 8. Ай болгаш хүн дугайында.	1	24.10	
Тема 9. Хүн дугайында.	1	07.11	
Тема 10. Хүн дуртунуң календары.	1	14.11	
Тема 11. Чайгы хүн дуртунуң ажыл-агый календары.	1	21.11	
Сылдыстар дугайында. Тема 12. Сылдыстар болгаш сылдыстар бөлүүнүн дугайында тоолчургу чугаалар.	1	28.11	
Тема 13. Надя Рушева – тыва авалыг планета.	1	05.12	
Тема 14. Чеди-Хаан сылдыс.	1	12.12	
Чер дугайында. Тема 15. Черниң бодарааны.	1	19.12	
Тема 16. Делегей ыяжы.	1	26.12	
Тема 17. Тыва улустуң сүзүктүг ыяштары.	1	09.01	
Тема 18. Онзагай чадаң үнүштер.	1	16.01	
Даштар – төөгүнүн херечилери. Тема 19. Төрээн черим даштары.	1	23.01	

Тема 20. Төөгү-тураскаал даштары.	1	30.01	
Тема 21. Чурт-девискээр даштары	1	06.02	
Тема 22. Ойнаар даштар.	1	13.02	
Тема 23. Каасталга даштары.	1	20.02	
Тема 24. Чонар даш.	1	27.02	
Тема 25. Хуваанак – төлге дажы.	1	05.03	
Арт-сын болгаш таңды дугайында. Тема 26. Арт – черниң бедии.	1	12.03	
Тема 27. Ыдыктыг тос таңды.	1	19.03	
Суг- бойдустуң онзагай чаялгазы. Тема 28. Суг – бүгүдениң үндезини.	1	02.04	
Тема 29. Аржаан.	1	09.04	
Тема 30. К.Кудажы Сугга йөрээл.	1	16.04	
Тема 31. От дугайында тоолчургу чугаалар.	1	23.04	
Тема 32. От чаячы (тожу тываларының чаңчылдары).	1	30.04	
Тема 33. К. Кудажы Отка йөрээл.	1	07.05	
Тема 34.Бойдус – мээң чуртталгамда (түңнел кичээл).	2	14.05 21.05	
Шуптузу	35		

Календар- тематиктиг план (6 класс)

Ниити темазы: «Кижиги – онзагай чаялга

Темазы	Шагы	Эртирер хуну	
		план	факт
Мен кижн мен. Тема 1. Кижн чаялгазы.	1	06.09	
Тема 2. Кижн угааны.	1	13.09	
Тема 3. Угаан хавы.	1	20.09	
Тема 4. Назын эргилдези.	1	27.09	
Кижиниң сагыжы. Тема 5. Сагыш культуразы.	1	04.10	
Тема 6. Ак болгаш кара сагыш дугайында улусчу билиишкиннер.	1	11.10	
Тема 7. Номчулга кичээли.	1	18.10	
Тема 8. Канчаар сен?	1	25.10	
Тема 9. Сагыш эргилдези.	1	08.11	
Тема 10. Сагыш маңы.	1	15.11	
Тема 11. Сагыш апгаразы.	1	22.11	
Тема 12. Күш-ажыл болгаш сагыш.	1	29.11	
Тема 13. Номчулга кичээли.	1	06.12	
Тема 14. «Чааскаан олургаш, сагыжың шинчиле» (ботхыналда кичээли).	1	13.12	
Кижиниң иштики делегейи. Тема 15. Кижиниң октаргайы.	1	20.12	
Тема 16. Кижиниң хаяазы.	1	27.12	
Тема 17. Номчулга кичээли.	1	10.01	
Тема 18. Кижиниң хей-аьды.	1	17.01	
Тема 19. Кижиниң хей - сүлдези.	1	24.01	
Тема 20. Номчулга кичээли.	1	31.01	
Тема 21. Кижиниң сузу.	1	07.02	

Тема 22. Бот- ажил кичээли.	1	14.02	
Тема 23. Куыт дугайында улусчу үзел-бодалдар.	1	21.02	
Кадыкшыл – кижиниң байлаа. Тема 24. Мага-бот дадыктырарының улусчу аргалары.	1	28.02	
Тема 25. Банялаары.	1	06.03	
Тема 26. Улуг уйгу уржуктары.	1	13.03	
Тема 27. Ниити ужурлар (этикет).	1	20.03	
Тема 28. Кижиниң шимчениглери болгаш үнү.	1	03.04	
Национал бот-медерел (түннел кичээлдер). Тема 29. Мен тыва мен (Ч.Доржунуу-биле).	1	10.04	
Тема 30. Төрел-аймак харылзаалар (С. Шойгунуу-биле).	1	17.04	
Тема 31. Төрел-аймак харылзаалар (уланчызы).	1	24.04	
Тема 32-33. Хөгжүм кичээли. Ыры «Чырык күзел» (сөзү Е.Танованыы, аялгазы А.Тановтуу). Тыва Республиканың сүзүктүг ырызы (сөзү Баянцагаан оглу Өвекей, Оңбаяр оглу Каң-төмөр).	2	08.05 15.05	
Тема 34. Туннел кичээл.	1	22.05	
Шуптузу	34		

Ажыглаар литература

1. Бондырева, С. К. Я в поисках своей идентичности и специфика идентификации в современном мире // Мир психологии. – 2016. – № 3 (87). – С. 75-84.

2. Гумилёв, Л. Н. Этногенез и биосфера Земли. – М, 1993. – 498 с.
3. Волков, Г. Н. Этнопедагогическая пансофия / Волков Г. Н. М-во образования и науки Российской Федерации, ГОУ ВПО Калмыцкий гос. ун-т, лаб. этнопедагогических инноваций. – Элиста: Калмыцкий гос. ун-т, 2009. – 575 с.
4. Волков, Г. Н., К. Б. Салчак, А. С. Шаалы. Этнопедагогика тувинского народа. – Кызыл, 2009. – 211 с.
5. Даржа, В. Тайны номадов. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 2007. – 256 с.
6. Кенин-Лопсан, М.Б. Алгыши тувинских шаманов. – Якутск, 2007. – 206 с.
7. Киселев, В.М. Месяц в Артеке. – Кызыл, 1987. 141 с.
8. Курбатский, Г. Н. Тувинские праздники. – Кызыл, 1970.
9. Мифы народов мира: энциклопедия в 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев. – М.: НИ «Большая Российская энциклопедия», 1998. – Т.2. – 719 с.
10. Самбу, И. У. Тувинские народные игры. – Кызыл: Тув. кн. изд-во, 1978. – 137 с.
11. Сундуй, Г. Д. Мир детства кочевой Азии: опыт духовнонравственного воспитания: [монография] – Кызыл, 2009. – 165 с.
12. Чистик, Ж.К. Экологическая культура тувинского этноса. – Кызыл, 2010. – 176 с.

Тыва дылда

13. Адыг-Түлүш, К.Т. Скиф хүн түрк уранхайның хуулгаазын тывалары. – Кызыл, 2014. – 224 а.
14. Кенин-Лопсан, М. Б. Тыва чоннуң бурунгу ужурлары. – Кызыл: Тываполиграф, 2013. – 528 с.
15. Кудажы, К.К. Уйгу чок Улуг-Хем. Кызыл том. – Кызыл, НҮЧ, 1974. Ар
16. Самбу, И. У. Тыва оюннар. – Кызыл, 1992. 102 ар.
17. Сундуй, Г.Д.Улусчу ужурлар: 5-6 класстарга шенелделиг өөрөдилгелге-номчулга ному. – Кызыл : НҮЧ, 2005. – 151 ар.
18. Сундуй Г.Д, Ондар Г. К. Улусчу педагогика: "Улусчу ужурлар" деп 1-6 класстарның шенелделиг өөрөдилгелге-номчулга номнарынга эртем-методиктиг сүмелер. – Кызыл, 2004. – 141с.
19. Сундуй, Г.Д, А.С.Шаалы. Улусчу ужурлар. 5, 6 класс. Кижиге эш херек. Өөрөдилгелиг видеофильм. – Кызыл, 2009. – Режим доступа: irnsh.ru> этнопедагогика.